

КОЙ Е „ХЪ-РЪ“?

ЗА МНИМОТО СЪТРУДНИЧЕСТВО НА ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ ВЪВ „ГОЛОС“

ПРЕЗ 1876—1877 г.

Леонид Ерихонов

В статиите ми за книгата „Публицистиката на Любен Каравелов“, излязла под редакцията на академик М. Димитров (т. I, 1958; т. II, 1966) посочих, че много статии от първи том и всички кореспонденции от вестниците „Голос“ и „Одесский вестник“ и отчасти от „С. Петербургские ведомости“, приведени във втори том, не принадлежат на Л. Каравелов.¹ В тогавашното състояние на материалите имах възможност само да докажа необосноваността на идентификацията на Каравелов с различни кореспонденти от руски вестници и да изкажа предположения за лица, които са били действителни автори. Сега, след специално изследване, мога да представя убедителни доказателства за автора на петербургския вестник „Голос“ през 1876—1877 г. „хъ-ръ“, на когото 105 статии са поместени в „Публицистиката“ на Л. Каравелов (т. II) и съставляват около 250 страници голям формат, почти половината от книгата.

Накратко да припомним историята на въпроса. В предговора си към втория том на „Публицистиката“ съставителят твърди: „Аз решително поддържам, че „хъ-ръ“ е Любен Каравелов“². И по-нататък в качеството си на основно и решаващо доказателство М. Димитров издига следното: „Др. Хр. Капитанов посвети обширно изследване на въпроса за отношението между х-р, от една страна, и Л. Каравелов, от друга. Стъпка по стъпка Капитанов изследва отношението на х-р и това на Л. Каравелов към различни събития и лица, използвайки както вестниците на Каравелов, така и архивите му, в сравнение с писаното на х-р в „Голос“. Въз основа на обширния материал той идва до заключението, че тук х-р и Л. Каравелов са едно и също лице.“³ След като се позовава в общи линии на авторитетността на ръкописния (и непубликуван) труд на Капитанов, авторът на предговора привежда съпоставяне на отделни фрази, извадени от контекста, от вестниците на Каравелов и от кореспонденциите на „хъ-ръ“.

Кой е все пак „хъ-ръ“? Първите сведения за него доста определено съобщава колежката му — белградската кореспондентка на конкуриращия „Голос“ петербургски вестник „Новое время“ А. Каирова. В една бележка от Белград с дата 23 август и подписана с буквата „К“ е посочено: „Досега ние знаехме, че в Белград се намира кореспондентът на „Голос“, знаехме, че понякога той съобщава на вестника достоверни събития от рода на несланалото в действителност превземане на александрийските височини от турците, но кой е той, как се казва, къде е местожителството му — това оставаше покрито от неизвестността. Случайно и без да желая това, но само представителят на руския Таймс не се сближаваше и дори не се запознаваше с никой от руснаците. Сега тайнственото инкогнито е нарушено благодарение на това, че

¹ Каравелов в невярна светлина, Литературна мисъл, № 6, 1958, стр. 113—119. „Отново за „Публицистиката“ на Л. Каравелов“, Исторически преглед, № 6, 1967, стр. 119—136.

² М. Димитров, Публицистиката на Любен Каравелов, т. II, стр. 4.

³ Пак там, стр. 55.

кореспондентът на „Голуа“ граф дьо Перер само дето не го извика на дуел заради напечатаното в „Голос“, че уж между изгонените от Белград кореспонденти бил граф дьо Перер, който съчувствувал на сърбите. Сега ние научаваме, че кореспондент на „Голос“ не е никой друг освен Райнер, прусак, който не говори на никакъв друг език освен немски, и по тази причина пише кореспонденциите си на немски език. Наистина — хубав кореспондент за руски вестник?¹

Наистина, в бележката си от Белград от 17 август „хъ-ръ“ пише, че известни с лъжите си кореспонденти от редица вестници, между които споменава и парижкия „Голуа“, са изгонени от Белград.² Какво става по-нататък, научаваме от кореспонденцията на „хъ-ръ“ от 12 септември, тоест след стълкновението му с граф дьо Перер. Тук се опровергава известното за изгонването на кореспондента на „Голуа“³. Нещо повече, нито редакцията на „Голос“, нито самият „хъ-ръ“, когато отговарят на изказването по негов адрес на 18 септември в „Ново време“, не отричат, че той е Ренер, не отричат и историята с дьо Перер. „хъ-ръ“ по повод разобличаването му от „К“ пише: „Аз не бих отговорил нищо. . . но тъй като госпожа кореспондентката се съмнява, че аз като „прусак“ бих могъл да защитавам славянските интереси, ще съобща за сведения на нея и на вестник „Ново време“ . . . и по-нататък посочва неговите преследвания в Унгария и Босна заради агитацията в полза на славянското дело и за арестуването му от турците. „В славянските земи вече така ме познават — завършва своя отговор сътрудникът на „Голос“, — че аз смело мога да игнорирам подобни нападки.“⁴

Името на Ренер (Каирова неправилно е транскрибирали немската фамилия Renner) като кореспондент на виенския вестник „Дойче Цайтунг“ и „Шлезинге Цайтунг“ нееднократно се споменава в тогавашните сръбски вестници, макар че неговите статии се публикуват във виенския вестник от Сърбия анонимно, с бележката „от нашия специален кореспондент“. Между прочем „Исток“ (Белград, № 41, 16 април 1876) посочва, че турците веднъж са го арестували. Ето потвърждение на отговора му от „Ново време“. „Исток“ и „Застава“ отбелязват неговото пребиваване в Белград.⁵ В една от кореспонденциите си „хъ-ръ“ в „Голос“⁶ пише, че е искал разрешение от министрите на вътрешните работи и на военното министерство да замине за Парачин. Във вестник „Граничар“ (Панчево) точно по това време, 4 юли 1876 г., е поместено съобщение от Белград, че на кореспондента на „Дойче Цайтунг“ е дадено разрешение от министрите на вътрешните работи и военните да замине за който иска лагер и оттам да изпраща кореспонденции.⁷

До започването на Сръбско-турската война Ренер се намира повечето време в Босна, общува с въстаниците и кореспондира освен на виенския „Дойче Цайтунг“ и на „Голос“. В „Голос“ през април и май 1876 г. освен телеграмите са отпечатани още шестнадесет кореспонденции с подпис: „хъ-ръ“ от Босна⁸ с бележките: Костайница, лагер до Ризовац, Костайница Дивуша, Северна Босна, Църни поток, Бербир, Стария Градишка и само една от Белград.⁹ Трябва да кажа, че М. Димитров по неизвестни причини не е включил от изброените кореспонденции шестте босненски и белградската.¹⁰

Че кореспондентът на „Голос“ е бил едновременно сътрудник на един от виенските вестници и не е криел това от редакцията на „Голос“, става ясно от една негова бележка от 24 май 1876 г., в която той съобщава за задържането на две негови телеграми, подадени от Костайница, от австрийската загребска телеграфна станция заради „тенденциозност на съдържанието“. Едната

¹ Новое время, № 181, 30. VIII. 1876.

² Голос, № 220, 11. VII. 1876. Чуждите кореспонденции във вестника са отбелязани в нов стил — 12 дни по-късно.

³ Голос, № 248, 8. IX. 1876.

⁴ Пак там, № 253, 13. IX. 1876.

⁵ Исток, № 41, 16. IV. 1876 (Белград). Застава, № 62, 23. IV. 1876 (Нови Сад).

⁶ Голос, № 192, 13. VII. 1876.

⁷ Граничар, № 20, 4. VII. 1876.

⁸ Голос, № 98, 9. IV; № 102, 13. IV; № 109, 120. IV; № 114, 25. IV; № 124, 5. V; № 128, 9. V; № 129, 10. V; № 130, 11. V; № 131, 12. V; № 135, 16. V; № 138, 19. V; № 139, 20. V; № 145, 27. V.

⁹ Голос, № 119, 30. IV.

¹⁰ Голос, № 114, 119, 124, 128, 129, 131, 145.

от тях била предназначена за „Голос“, а другата трябвало да бъде изпратена във Виена.¹ „х-ръ“ възмутено пише: „Ако в изпратената от мене депеша беше казана поне една дума за събитията на австрийска територия, аз бих сметнал „задържането“ на депешите за понятно; но в този случай става дума за съвършено достоверни произшествия на турска земя, за което аз отговорям изцяло въпреки всички официозни турски съобщения. Ако в австрийските правителствени сфери се надяват въстанието да не получи гласност, като се задържат известията, тази мярка няма да се увенчае с успех.“ По-нататък кореспондентът посочва, че той нееднократно е бил подлаган на различни въздействия, но това няма да го накара да говори неистини. Той смята, че въстанието е признато от турското правителство, и заявява, че пише в дух, благоприятен за въстаниците.

Кореспонденцията на „х-ръ“ е потвърдена от справката на държавния архив на Австрия, направена по моя молба. В нея се съобщава, че от „актовете на ръководството по печата към Министерството на външните работи е установено: пруският гражданин Хенрих Ренер се е намирал в качеството си на кореспондент на виенския „Дойче Цайтунг“ през 1876 г. във въстаническата област на Костайница и там неприятно учудил военните власти с връзките си с въстаници. При обиска у Ренер били намерени обвиняващи го документи. Ренер, който дружел с руснака Сергей Запоров, снабдявал с кореспонденции руските вестници и за това получавал пари от редакцията на петербургския вестник. Ренер подал жалба до германския посланик във Виена по повод контролирането на кореспонденциите му от австрийските власти.²

Документите от архива потвърждаваха и това, което беше посочила Каирова, и това, на което се позоваваше „х-ръ“ в бележката си в „Голос“ (№ 139) за задържането на кореспонденциите му от австрийските власти и в отговора до Каирова („Голос“, № 253).

В същата справка на държавния архив на Австрия е посочено, че Ренер освен в „Дойче Цайтунг“ е пишел и на други немски вестници и е „имал навика да подписва кореспонденциите си с „Р-р“, тост с началната и крайната буква на фамилията си име. За „Голос“ Ренер приложил същия принцип при избирането на псевдоним: крайните букви от името и фамилията, които според тогавашния руски правопис се съпровождали с ер-голям (ъ).

Някои сведения за Ренер намираме във виенския справочник за бележити представители на интелигенцията в австрийската столица в края на 80-те години. Там Heinrich Renner (роден през 1849 г.) е посочен като редактор на „Дойче Цайтунг“ по политическите и военни въпроси.³ „Голос“ широко използва сътрудничеството на чужди кореспонденти. Освен Ренер под псевдоним печатат статии и други автори.

Освен приведените съображения при установяване тъждествеността на Ренер и „х-ръ“ решаващо значение има съпоставянето на статиите на Ренер в „Дойче Цайтунг“ и на „х-ръ“ в „Голос“. Трябва да кажа, че когато четеш тези статии в „Голос“ и „Дойче Цайтунг“, у тебе възниква усещане, че много от тях са писани с индиго. И въпреки че, без съмнение, и в двете редакции статиите са били подлагани на редактиране и отделните им части са се размествали, тук-там нещо е било зачерквано, при превода от немски в „Голос“ понякога са се допускали промени на собствените имена (например Паратшин вместо Парачин), които много трудно се превеждат от един език на друг — съвсем очевидна е тяхната принадлежност на един и същ автор.

Да вземем кореспонденцията на „х-ръ“ от 16 юли („Голос“, № 192, 1876), която М. Димитров привежда в статията си като неоспоримо доказателство за принадлежността ѝ на Каравелов и кореспонденцията на анонимния автор (Ренер) от виенския вестник от същата дата (№ 1634).

Специалният кореспондент на „Голос“ „х-ръ“ започва писмото си така: „След тридневно пътуване в екипажа благополучно пристигнах в главната квартира на княз Милан. . .“ И по-нататък: „Пътувах за Паратшин от Белград през Смедерево, Ягодино и Чуприо. Пътищата са

¹ Голос, № 139, 20. V. 1876.

² Австрийски държавен архив. Вена: Zahl 5830/1969. Писмото на автора от 29 април 1969 г.

³ Das geistige Wien. Mitteilungen über die in Wien lebenden Architekten, Bildhauer, Bühnenkünstler, Graphiker, Journalisten, Maler, Musiker und Schriftsteller, hrsg. von Ludwig Eisenberg und Richard Groner. Wien, 1889—1892.

в отлично състояние; населението е любезно и услужливо; земята е обработена и плодородна. . . Градчето Паратшин е разположено в Моравската долина, на река Црница. По повечето домове се развява в чест на княза трицветно знаме, а за самия княз е приготвен частен дом само на един етаж. . . С любезното съдействие на „началника“ (префекта) господин Павлович на нас ни дадоха стая. . .

През последните три дни не са получени никакви особени известия за действията на армията. Най-новата телеграма, от 11 юли, съобщава, че няколко неголеми отряда от тимошката армия са атакували турските позиции при Велики Извор и цял ден са поддържали силен огън. На 12 юли майор Горстиг отново е атакувал турците, но не е спечелил нищо. Белградската бригада особено се е отличила. Същия ден българските доброволци са завзели село Флорентина, близо до Видин.“

Със същата фраза започва и съобщението на специалния кореспондент на „Дойче Цайтунг“: „След тридневен пътване в екипажа пристигнах в сръбската главна квартира. . .“ И понататък: „Пътувах за Парачин от Белград през Семендрия, Ягодино, Чупριο. Пътят е отличен. Въпреки че в селата странноприемниците са построени навсякъде в турски архитектурен стил, те са превъзходно обзаведени за приемане на гости. . . Населението е любезно и радушно. . .

Градчето Парачин е разположено в Моравската долина, на Црница и оставя доста приятно впечатление. По много домове са окачени в чест на княза трицветни славянски знамена. За него е приготвен голям красив частен дом. . .

Благодарение съдействието на префекта на генералния щаб г. Павлович ние получихме стая в хотела. . .

Вече три дни не са постъпвали известия от различните армии, последната депеша съобщава, че няколко неголеми отряда от тимошката армия са атакували турците при Велики Извор и цял ден се е водил силен бой. На 12 юли майор Горстиг втори път атакувал турците, но безрезултатно. Особено са се отличили батальоните от белградската бригада. Българските доброволци са превзели село Флорентина до Видин.“

Бих могъл изцяло да приведа кореспонденциите от 16 юли в двата вестника и тогава би могло да се види тяхното пълно съвпадение не само по факти, но и по композиция и оценка на събитията. Тъй като нямам място за това, ще цитирам само още един абзац, където става дума за българите.

„- хъ - ръ“ п и ш е: Българите се вдигат на въстание все повече и повече и онези, които бяха заминали в Сърбия да работят, тръгват за границата, за да се присъединят към съществувашите вече корпуси на доброволците. Между Чуприя и Паратшин, при нашето пътуване, цял батальон се беше разположил в гората. Той бе вдигнал трицветно славянско знаме. . . В механата в Бржана, където останахме да нощуваме, също се оказа, че има няколко стотици българи. Един от тях ни разказа, че неговото семейство в околностите на Лясковец трябва всяка година да плаща на спахията и на хазната 60 червонци данъци. За да заплатят такава сума, мъжете са принудени да отидат в чужбина като надничари, а жените пък са задължени да работят земята.“

Същото място в „Дойче Цайтунг“.

„Много българи, които до този момент се намираха на работа в Сърбия, заминават за границата, за да постъпят в отряда (четата) на доброволците. Между Чуприя и Парачин се е разположил цял батальон със знаме. . . В механата в Бржана един от тях (доброволците — Л. Е.) ни разказа, че неговото семейство недалеч от Лясковец трябва да плаща на спахията и на хазната 60 червонци за данъци. За да съберат такава сума, мъжете са принудени да стават надничари в чужбина, а жените трябва да обработват земята.“

Тъй като разполагам с много статии от „Дойче Цайтунг“, които са тъждествени със статиите на „-хъ-ръ“ в „Голос“, ще се огранича с това да приведа само още две необходими съставки.

В писмото си от 20 юли в „Голос“ „-хъ-ръ“ съобщава: „След като на Дучич тук му провървя, генерал Зах получава по-голяма свобода на действията и ще се реши енергично да се придвижи към Сенница. Корпусът на доброволците вероятно се е стремил към обединяване с дивизията на Зах, която чрез това дотолкова ще се подсили, че ще има възможност да влезе в борба

с 12 000 човека башибозуд¹, разположени под началството на Мехмед паша при Сеница. Дали така лесно ще мине Сеница в сръбски ръце — това вече е друг въпрос. Този град се намира върху една възвишена плоскост, твърде добре е защитен чрез естествената си позиция и обкръжен с добри укрепления. Старият замък, който до миналата година се намираше в жалко състояние, сега заема отбранително положение, а укрепленията са въоръжени с четири батареи.²

Буквално същото е написано в кореспонденцията от 21 юли в „Дойче Цайтунг“ (№ 1639, 26. VII). „След като на Дучич му провървя, генерал Зах почувствува облекчение и започна да готви нова настъпателна операция за Сеница. Стремешът на корпуса от доброволци вероятно се свежда до обединяването му с дивизията на Зах, която, станала благодарение на това достатъчно по-силна, би могла да отговори с бой на 12 000 войници башибозуди на Мехмед паша, разположени край Сеница. Дали така лесно ще се даде Сеница на сърбите — това вече е друг въпрос. Градът е разположен върху едно плато, добре е защитен, благодарение на географското си положение, и при това е обкръжен от полеви здрави укрепления.“

Старият замък, който до миналата година беше в жалко състояние, сега е превърнат в добра отбранителна позиция; укрепленията са снабдени с четири батареи.³

М. Димитров подчертава, че в полза на идентификацията на „х-р“ с Л. Каравелов говори и това, че протестирайки срещу ограничения при придвижването на кореспондентите, „х-р“ смята за необходимо да напомни за своето особено положение. И тук М. Димитров привежда цитат от „Голос“, където „х-р“ пише: „Що се касае до мене, по-специално, след като аз толкова години вече непрекъснато ратувам в печата за освобождението на християните в Турция и съм си спечелил враждата както на Унгария, така и на Портата, такъв способ за действие е решително непонятен.“⁴

Когато съпоставяме кореспонденциите на Ренер от „Дойче Цайтунг“ от Парачин от 26 юли и на „х-р“ от същата дата и от същото място в „Голос“, ние намираме идеално текстуално съпадение и по композиция, и по съдържание, и по лексика и стил, макар че, естествено, по-горе приведенният цитат от „Голос“ липсва в „Дойче Цайтунг“. Той е уместен в руския вестник и излишен в немския. Да сравним отделните места на двете кореспонденции, които започват с известието за напускането на княз Милан на главната ставка и тръгването му към войските, към фронта.

Отно „Дойче Цайтунг“⁵: „Отначало мислехме, че се планира преместване на цялата ставка на върховния главнокомандуващ на южната граница, но засега поне, е номинално — тя, струва ми се, остава все още тук, защото канцеларията не са получили заповед да потеглят и началник генералния щаб подполковник Йованович продължава и за по-нататък да остава в Парачин. Присъстващите тук журналисти са огорчени: никой не получи разрешение да се присъедини към свитата на княза; и досега няма разрешение да тръгнем към един от щабовете на дивизията. И може да се предполага, че или положението на сръбските войски е дотолкова тежко, че се страхуват да го открият за безпристрастни погледи.“ „Нашите войски“ — се казва обикновено, когато става дума за някое сражение. Какво значи „нашите войски“? Това може да бъде батальон, дивизия или цяла армия. Това беше написано. За да знаете по какъв начин противоречиви съобщения и неверни от гледна точка на военното изкуство детайли от сраженията проникват в печата. И само по частен път всяческа употреба на остроумие и много парични жертви стана възможно да се получат приблизителни сведения за сраженията, които ни карат да желаем много по-доброто.“

„Голос“⁶: „Отначало мислехме, че се предполага преместване на цялата главна квартира на южната граница, но засега главната квартира — в краен случай — номинално — остава тук, защото канцеларията не са получавали заповед за напускане, пък и началник главния щаб, подполковник Йованович, ще бъде още известно време в Паратшин. Нито на един от кореспондентите не е разрешено да последва княза, пък и позволение за отиване в една от дивизии“

¹ Голос, № 197, 18 (30). VII. 1876. Публицистика, т. II, стр. 217—218.
² М. Димитров, Публицистика, . . . , стр. 59.
³ Дойче Цайтунг (вечерно издание), № 1645, 1. VIII. 1876.

⁴ Голос, № 203, 24. VII (5. VIII) 1866. Публицистиката, стр. 223.

мания и Русия са водели политика на сближаване интересите, като се опасяват — първата от Франция, втората — от Англия. През май 1873 г. между Германия и Русия дори е подписана военна конвенция, която установява, че в случай на нападение на едната от империите тя трябва да получи от другата „помощ във вид на армия от двеста хиляди души боеспособна войска.“¹

Необоснованата идентификация от съставителя на „Публицистиката“ на Л. Каравелов с „хъръ“ нанесе немалка вреда. Тя създава неверни представи за идейния образ на публициста, изопачава факти от неговия живот. Не можем да не изразим съжаление, че трудът на М. Димитров, написал биография на Каравелов, значително е пострадал и се е лишил от достоверност, отчасти и поради това, че биографът при излагане възгледите на редактора на „Свобода“ се е опирал на съчиненията на „хъръ“, немския журналист Хенрих Ренер.²

¹ Дипломатическият словарь, М., 1950, т. II, кол. 755.

² Ще си позволя тук да изразя своята дълбока благодарност на Австрийския държавен архив (директор д-р Р. Блаас), на Австрийската национална библиотека (директор д-р Щумфол) и на белградския учен Д. Игнятович за помощта и съдействието, което ми оказаха при написването на настоящата статия.

Авторът на предговора към втория том ме упрекна в неосведоменост, като посочваше моето отричане сътрудничеството на Л. Каравелов в „Голос“ през 1867—1868 г. Наистина в моята рецензия в „Исторически преглед“ (кн. 4, 1960 г.) по вина на редакцията беше допусната грешка. Трябваше да бъде напечатано 1876—1877, а се появи 1867—1877. Аз и тогава отхвърлях сътрудничеството на Каравелов в „Голос“ през 1876—1877 г. под псевдонима „хъръ“. Макар че целият характер на рецензията даваше възможност да се схване грубата грешка и без обяснения, все пак в списание „Исторически преглед“, кн. 1, 1964 г. беше отпечатана поправка. И макар че „Публицистиката“ (т. II) беше подписана за печат на 4. I. 1966 г., тоест две години след публикуването на поправката, авторът на предговора не я взе под внимание, затова аз съм принуден тук да напомня за този досаден случай.